

DE GRAMÀTICA HISTÒRICA CATALANA: ESTUDI MORFO-FONOLÒGIC DE L'ARTICLE DEFINIT EN EL TIRANT LO BLANC.

Pere NAVARRO

I. INTRODUCCIÓ

L'Article és una partícula que acompanya el substantiu o altres mots substantivats amb la finalitat de donar-nos informació sobre el seu gènere, el seu nombre i la seva determinació.

Com és sabut, el llatí clàssic no coneixia l'ús de l'article per tal de determinar el substantiu, però sí que en féu un ús generalitzat el llatí vulgar que ja confonia els morfemes casuals i es veia amb la necessitat de reforçar les funcions gramaticals mitjançant fórmules analítiques.

Dos han estat els demostratius llatins que han donat lloc als actuals articles romànics: ÌLLU i ĪPSU, els quals en ser usats com a proclítics, perden el seu contingut de localització espacial per convertir-se en uns simples determinants. El català actual coneix els descendents d'ambós demostratius llatins. Majoritàriament s'utilitza l'article procedent d'ÌLLU, però encara són ben vives les formes derivades d'ĪPSU a les Balears i Pitiüses. El català preliterari, segurament, va conèixer un ús general de l'article *salat*, en són testimoni els topònims actuals com Sant Joan Despí (Baix Llobregat), Sarroca de Bellera (Pallars Jussà), Sant Cugat Sesgarrigues (Alt Penedès), Sarroca de Segre (Segrià), Solivella (Conca de Barberà); com també en són testimoni documents llatins tardans dels segles IX, X, XI, en els quals s'usa exclusivament aquest demostratiu ja en funció d'article:

s. IX «...quislibet omo pro ipsa vinea et ipso medio torculario...»¹

s. X «Et in ipso Pojo dono ibi orto I cum suos arbores...»²

s. X «... et concedo ibi ipsa mea vinea de ipsa Guardiola, et concedo ibi ipso meo vino de Barchenona, cum ipsas tonnas...»³

s. XI «... dicat ipso episcopo si pharà.n el primers ipso froniment...»⁴

La rivalitat entre les formes procedents d'ĪLLU i d'ĪPSU es fa més present al s. XII. A partir del s. XIII són d'ús més general en la llengua escrita les formes derivades d'ĪLLU:

s. XII «... per auctoritat de la scriptura de las res del defunt.»⁵

El triomf d'ĪLLU sobre ĪPSU vindria donat, segurament, per la influència que exercí la llengua de la Cancelleria Reial, la qual hauria rebut les repercussions de l'occità, llengua dels trobadors, que gaudia de considerable prestigi literari, aleshores, que no ara, ailàs!

L'article definit masculí singular davant un mot l'inicial del qual era una consonant prenia la forma plena i etimològica *lo*. La llengua literària actual ha substituït aquesta forma per la reforçada *el*, fruit de l'elisió d'aquesta darrere de mot acabat en vocal.

El sistema de l'article definit és el següent:

FORMES LLATINES

FORMES CATALANES

		<i>plenes</i>	<i>reduïdes</i>	<i>reforçades</i>
ĪLLU	ĪPSU	<i>lo, so</i>	<i>l', s'</i>	<i>el, es</i>
ĪLLA	ĪPSA	<i>la, sa</i>	<i>l', s'</i>	
ĪLLOS	ĪPSOS	<i>los, sos</i>		<i>els, es</i>
ĪLLAS	ĪPSAS	<i>les, ses</i>		

La forma reforçada de l'article és utilitzada avui en català central, rossellonès, ribagorçà, valencià i encara a Pollença (Mallorca). La forma etimològica és habitual en català tarragoní, alguerès i nord-occidental. En canvi, a les Balears, a la Costa Brava, a la Vall de Gallinera i Tàrbena (aquestes dues darreres al País Valencià) s'usa el derivat d'ĪPSU. Heus ací la seva distribució morfo-fonètica (v. pág. 151):

II. ÚS DE L'ARTICLE DEFINIT EN EL «TIRANT LO BLANC»

1. ARTICLE MASCULÍ

Lo és la forma general i quasi exclusiva de l'article definit masculí en el

 [əs]

 [as]

 [lo]

 [lu]

 [el]

 [əʎ]

 [əu]

Tirant lo Blanc, «grosso modo» hom podria afirmar que el seu ús correspon a més del 99 %.⁶:

«... qui és lo darrer remei de tots los mals;...» (127-VI)

«... volgué-li banyar lo peu e banyà-li tot lo cos.» (643- CCII).

«Entrats dins lo palau, Tirant descavalcà, lo rei de Sicília e tots los altres...» (1112-CDL)

L'article, en entrar en contacte amb un mot que comença per vocal, i a causa de la seva atonicitat, pren la forma elidida *l'*:

«E més avant conquistà tot l'imperi grec...» (113-«Dedicatòria»)

«L'Emperador s'acostà a sa filla...» (557-CLXII)

«... los diamants e l'acer bastiren a rompre...» (1156- CDLXXIII)

Hom podria postular, per consegüent, aquesta fórmula:

Lo + consonant = LO

LO + vocal = L'

Tanmateix, aquesta no sempre és vàlida. Quan l'article *lo* va seguit de l'indefinit *un* o del numeral *u*, el resultat, sovint és diferent. Aquest fenomen serà tractat més endavant. Per ara, però, podem postular que l'article definit *lo* seguit d'un mot que comença per vocal pren la forma elidida *l'*, tant si va precedit d'un mot acabat en vocal com en consonant:

$$\left. \begin{array}{l} V \\ C \end{array} \right\} + LO + V = L'$$

S'ha dit més amunt, que la forma *el* era fruit del reforçament de la reducció de l'article darrere mot que acaba en vocal. Efectivament, en tot el *Tirant* hom ha pogut recollir 73 casos de la forma *el* i sempre precedit de mot acabat en vocal. No s'ha trobat cap exemple de *el* darrere mot acabat en consonant.

Hom podria postular que l'article *lo*, en anar precedit d'un mot acabat en vocal tònica seria absorbit per aquesta, donant lloc primer a la forma elidida i després a la reforçada, afegint-hi una vocal paragògica, com en el cas de SPĒC'LU > espill, SPĪCA > espiga, SCHŌLA > escola:

V + LO + C = EL:

«Com foren al castell, l'Emperador cridà el Capità...» (552-CLXI)

Però s'ha de constatar que en el *Tirant* tant sols hi trobem un exemple d'aquest tipus. Hom ha de pensar que qualsevol mot que acabés en vocal, tan tònica com àtona, tenia la possibilitat d'elidir l'article *lo*:

«... així resplendeix aquest en singularitat de cavalleria entre els altres cavallers del món, ...» (113- «Dedicàtoria»)

«... e les honors no muden les costums ni el coratge» (471-CXLII)

«... ab tot que el record dels gloriosos actes...» (1145-CDLXVII)

La major part dels exemples de la forma *el* apareixen darrere de mots acabats en vocal àtona com la preposició *entre* i, sobretot, darrere de la conjunció *que*. Per aquesta raó hom pot deduir una altra fórmula: V + LO + C = EL. Però hom hi torna a trobar una nova excepció que la invalida. Si hom documentava 73 exemples recollits de la forma *el* precedit, únicament, per un mot acabat en vocal, també és constatable que en el *Tirant* s'hi troben més de 140 exemples que invaliden la fórmula anterior:

«... de què molts volen dir que entre los dos hagué una brava batalla, ...» (183-XXXVIII)

«... encara que los cruels fets me perseguixen». (597-CLXXVI)

«E, més, vull e man que lo comdat meu sia venut...» (1164-CDLXXVI)

Tanmateix, el nombre de casos en els quals no hi ha elisió de l'article precedit de mot acabat en vocal tònica és superior a un únic cas d'elisió en aquesta posició:

«... e trobà lo Mestre en l'església...» (296-XCVIII)

«... perquè lo meu esperit restàs aconsolat...» (296-XCVIII)

«Com declarà lo rei d'Àfrica sa intenció.» (938-CCCXLIV)

«... car jo veig que hui serà lo dia...» (940-CCCXC)

Per la qual cosa, la fórmula definitiva hauria de ser:

$$\left. \begin{array}{c} V \\ \\ V \end{array} \right\} + LO + C = \left\{ \begin{array}{c} LO \\ \\ EL \end{array} \right.$$

Hom pot sistematitzar les circumstàncies en les quals apareix *lo* o

apareix *el*? Personalment crec que no, o al menys jo no ho he sabut fer. Allò que sí es pot constatar és el fet que ja en el s. XV la forma reforçada *el* es trobava arrelada en la parla quotidiana, per causa de la fonètica sintàctica. Tanmateix a l'hora de transcendir en el llenguatge escrit hom donaria prioritat a la forma etimològica *lo*, pel fet que aquesta seria considerada més culta, amb més prestigi, com feien els nostres escriptors de la Renaixença, i que els pocs exemples de la forma reforçada *el* serien lapsus de l'escriptor o del copista.

Hom ha cregut interessant de remarcar en aquest breu estudi el fenomen que té lloc quan l'article definit masculí singular va seguit del numeral *u* o de l'indefinit *un/u*. Pel que fa a aquesta combinació podem trobar *lo + un/u*:

- «... e corregué lo u envers l'altre...» (213-LIX)
- «... lo u s'anomena Valor, l'altre Amor, ...» (244-LXXI°)
- «... e posassen fama que lo u d'ells volia...» (434-CXXXIII)
- «Llevà's lo un dels embaixadors...» (441-CXXXV)

Podem trobar la forma ja dissimilada *la + un/u*:

- «... perquè no donàs més a la u que a l'altre...» (214-LX)
- «E lo duc de Sinòpoli tenia la un cap de l'ala...» (528-CLVI)
- «La un llinatge és d'aquells que...» (870-CCCX)

I finalment hom pot trobar la forma elidida *l' + un/u*:

- «... asseguets l'u prop de l'altre...» (241- LXVIII)
- «E de l'u port a l'altre...» (566-CLXIII)
- «... l'u de les armes de Tirant...» (1184-CDLXXXV)

La forma dissimilada *la un* és viva encara en alguns parlars occidentals. L'he recollida de forma espontània a la Fatarella (Terra Alta), els Guiamets (Priorat) i Tivissa (Ribera d'Ebre).

Tant Moll com Badia postulen que la forma *la un* és la dissimilació de la vocal de l'article respecte a la vocal tònica del numeral o de l'indefinit, per tal de mantenir la distinció entre la vocal de l'article i la dels altres dos.

Badia, però, sosté que aquesta dissimilació presuposa el manteniment de *lo + un*: * LO UN > LA UN.⁷ Ben cert, però l'asterisc és inncesasri donat que és una forma documentada en el *Tirant*; possiblement en Badia no havia consultat aquesta obra quan publicà la seva *Gramàtica històrica catalana* l'any 1951. La segona edició que n'ha fet al català, corregida, continua mantenint l'asterisc.⁸ Realment es tracta d'una edició corregida?

La fórmula que hom postulava per a l'article seguit de mot que comencés en vocal es veuria completada per la següent:

$$\left. \begin{array}{c} V \\ C \end{array} \right\} + LO + \left\{ \begin{array}{c} U \\ UN \end{array} \right\} = \left\{ \begin{array}{c} LO \\ LA \\ L' \end{array} \right.$$

2. ARTICLE FEMENÍ

L'article definit femení és *la* i el seu plural *les*. Aquesta forma apareix davant els mots que comencen en consonant:

«... ni sabés alguna cosa en l'art de la cavalleria, e destre en les armes...» (129-VIII)

«... car la terra, la mar e les arenas...» (647-CCVIII)

«Puix la mort és tan veïna que...» (1149-CDLXX)

També manté la forma plena quan es troba davant de mots femenins que comencen per *i* o *u* àtones:

«E la major gràcia que la immensa bondat...» (731-CCXLIV)

«...se deixa de fer lo que la humana natura...» (888-CCCXVIII)

«...no cercant la intenció de qui els benifica...» (1115-CDLI)

L'article femení singular, davant un mot que comença en vocal adopta la forma elidida *l'* (llevat dels casos que acabem de citar):

«... e aquell que perdia l'atxa no podia...» (676-CCXXII)

«...la Duquesa s'acosta a l'orella...» (688-CCXXVII)

«E dic com jo só de l'Última Espanya natural...» (860-CCCVII)

«Com la Princesa hagué oïda l'ambaixada...» (1014-CCCXCII)

El gènere que la llengua medieval atorgava a mots com *honor* i *amor* difereix de l'actual, eren considerats femenins.

L'ús de l'article corresponent segons el gènere era confús:

«La primera és menyspreu de la honor terrenal...» (672-CCXXI)
«... car lo sol de la honor me contente...» (679-CCXXIV)
«...per tenir l'amor verdadera...» (914-CCCXXXIII)

Per què no s'apostrofa l'article davant *honor* i sí davant *amor*? Aquests no són, però, els únics casos:

«... la tua senyoria està en l'illa dels Pensaments...» (971- CCCLXI)
«... e si puc vençre la ira...» (942-CCCXLV)
«... e la ira li esforçà l'ànimo...» (1155-CDLXXII)

Per quin motiu s'apostrofa l'article davant *illq* i no ho fa danvat *ira* si les dues comencen en *i* tònica? Davant *host*, l'article tampoc no s'apostrofa:

«...per a forniment de la host.» (1042-CDIX)

Heus ací que les regles que hom proposa, referents a l'article definit femení singular, són:

$$\text{LA} + \left\{ \begin{array}{l} \text{C} \\ \text{I/U àtones} \\ \text{honor} \\ \text{host} \\ \text{ira} \end{array} \right\} = \text{LA}$$

$$\text{LA} + \left\{ \begin{array}{l} \text{A} \\ \text{E} \\ \text{O } -\text{honor} \\ \text{I } -\text{host} \\ \text{I tònica } (-\text{ira}) \\ \text{U tònica} \end{array} \right\} = \text{LA}$$

3. CONTRACCIÓ DE L'ARTICLE + PREPOSICIÓ

Per causa de la seva atonicitat, l'article definit masculí, quan entra en contacte amb les preposicions *a*, *de*, *per*, té la possibilitat de contreure's amb aquestes i donar lloc a les formes *al*, *del*, *pel*.

Pel que fa a la contracció de l'article amb la preposició *a* tenim que la fusió es dona sempre:

«En açò lo Conestable era al cap del reng...» (624-CLXXXIX)
«...anà dret al camp dels enemics...» (855-CCCIV)
«...qui feren homenatge al príncep Tirant...» (1131-CDLIX)

Referent a la contracció de l'article amb la preposició *de* només hi ha una sola excepció de no aglutinació:

- «...ab voluntat de los parents...» (320-CIV)
- «...qui ab l'estol dels turcs venien...» (579-CLXVI)
- «...e honor del grec Imperi...» (1122-CDLV)

La contracció de la preposició *per* més l'article només presenta dos casos documentats en el *Tirant*, les altres formes apareixen sense aglutinar els dos elements:

- «...que es departia pel mig restant... (119-II)
- «Com lo matrimoni fon atorgat a Tirant pel Plaerdemavida e per lo senyor d'Agramunt.» (1000-CCCLXXXII)
- «...e anant caçant per lo camí...» (1012-CCCXC)
- «...per lo matí tots s'armaren...» (630-CLXXXIX)

4. ARTICLE NEUTRE

En la llengua antiga l'article definit masculí i l'article neutre revestien la mateixa forma: *lo*.

Aquesta forma és considerada avui dialectal i arcaïtzant, per la qual cosa es defuig el seu ús literari, així com també es procura evitar, mitjançant la forma *el* o amb perifrasis, l'ús de l'article neutre *lo*. Actualment l'article definit masculí singular i l'article neutre apareixen sota la mateixa forma: *el*. Però la llengua parlada, en un registre informal, manté encara la distinció entre masculí (*el*) i neutre (*lo*). Aquesta distinció és nul·la en les zones on l'article definit masculí i l'article neutre coincideixen en la forma antiga *lo*.

Hom constata que en el *Tirant lo Blanc* la forma de l'article definit masculí singular podia ser *lo* o *el*, però on no hi ha mai confusió és en la forma de l'article neutre la qual sempre és *lo*. Aquesta forma la trobem davant adjectius qualificatius:

- «...havien lo pijor o lo millor.» (939-CCCXLIV)
- «...lo millor que podien...» (1036-CDVII)

Davant els pronoms relatius:

- «Lo qual poria ésser que los enemics...» (418-CXXXI)
- «...lo que jo he fallit ho esmenau ara.» (134-XI)

Davant un pronom o adjectiu determinatiu:

«...que a tot lo restant del món.» (379-CXIX)
«...car tot açò e lo més del que...» (1045-CDX)

Davant un participi:

«...e lo sobrescrit diu...» (505-CLXIX)

En construccions adverbials:

«...e si lo contrari feu...» (414-CXXIX)

Construccions vàries:

«...així en lo temporal con en lo espiritual...» (226-LXVI)
«... e tot lo necessari...» (231-LXVII)

És sistemàtic el fet que l'article neutre no es redueix darrere mot que acaba en vocal ni tampoc davant mot que comença en vocal, però pot contreure's amb les preposicions *a* i *de*, en canvi no ho fa amb la preposició *per*:

«...jo iré per donar compliment al que és estat deliberat...»
(135-XII)
«Com l'Emperadriu satisfà al que ha dit la Princesa.»
(607-CLXXXII)
«...que puga fer més del possible...» (176-XXXIII)
«...que no us vullau enujar del que diré...» (1178-CDLXXXII)
«...e per lo contrari deu ésser exaltat...» (745-CCLVI)
«...deixant lo poc per lo molt...» (968-CCCLVII)

Segons la normativa lingüística actual, tots aquests exemples, llevat de les contraccions amb les preposicions *a* i *de* són considerats incorrectes. Tanmateix hom recull també en el *Tirant* casos que avui són considerats correctes:

«...e los ulls atorguen ço que los altres volen.» (405-CXXVII)
«...per ço que los altres prenguessen exemple...» (712-CCXXXV)
«...e tot açò que en ells ordenava...» (474-CXLIII)
«...que per la cosa que més ame...» (442-CXXXVII)
«...que és la cosa que la mia alegria més aumenta...»
(1081-CDXXXI)

III CONCLUSIÓ

Respecte a l'article definit masculí hom pot formular les següents regles:

$$C + LO + C = LO$$

$$C + LOS + C = LOS$$

$$\left. \begin{array}{l} \text{'V} \\ \text{V} \end{array} \right\} + LO + C = \left\{ \begin{array}{l} LO \\ EL \end{array} \right.$$

$$V + LOS + C = \left\{ \begin{array}{l} LOS \\ ELS \end{array} \right.$$

$$\left. \begin{array}{l} C \\ V \end{array} \right\} + LO + V = L'$$

$$\left. \begin{array}{l} C \\ V \end{array} \right\} + LOS + V = LOS$$

$$\left. \begin{array}{l} C \\ V \end{array} \right\} + LO + \left\{ \begin{array}{l} \text{numeral } u \\ \text{indefinit } un/u \end{array} \right\} = \left\{ \begin{array}{l} LO \\ LA \\ L' \end{array} \right.$$

Pel que fa a l'article definit femení, aquestes altres:

$$LA + \left\{ \begin{array}{l} C \\ I/U \text{ àtones} \\ \textit{honor} \\ \textit{host} \\ \textit{ira} \end{array} \right\} = LA$$

$$LA + \left\{ \begin{array}{l} A \\ E \\ O \left(\begin{array}{l} -\textit{honor} \\ -\textit{host} \end{array} \right) \\ I \text{ tònica } (-\textit{ira}) \\ U \text{ tònica} \end{array} \right\} = L'$$

Constatem, doncs, que el segle XV és un temps, encara, de reestructuració morfològica i les vacil·lacions són constants quant a la utilització de l'article definit, tant en la llengua escrita com en la parlada.

Quant a la contracció de l'article amb una preposició hom podria postular:

A + LO = AL	A + LOS = ALS
DE + LO = DEL	DE + LOS = $\begin{cases} \text{DELS} \\ \text{DE LOS (1 cas)} \end{cases}$
PER + LO = $\begin{cases} \text{PER LO} \\ \text{PEL (2 casos)} \end{cases}$	PER + LOS = PER LOS

Pel que fa a l'article neutre, hom pot verificar que la llengua antiga en fa un ús general. Si avui hom conserva expressions estereotipades com «tot dia», per què no podria ser que el *lo* neutre modern fos un descendent directe del medieval?

En primer lloc, doncs, hom podria postular que l'actual article neutre *lo* no és un castellanisme, i menys que ho sigui en aquelles zones on encara és viva la forma masculina etimològica *lo*. En segon, que podria tractar-se perfectament de l'ús del neutre medieval. És ben cert que l'espanyol ha influenciat el català, tots ho sabem, però en aquest punt referent a l'article neutre fóra possible que ens trobéssim davant l'ús de la forma antiga, mantiguda potser per la forma veïna de l'espanyol, però genuïnament catalana.

Amb tota seguretat seré titllat de dialectalista, en el sentit despectiu i d'acientífic que avui té aquest mot, però crec que tant les formes del masculí *lo* (forma etimològica), *es* (article *salat*) com el *lo* neutre, no haurien de ser bandejades, com a mínim, del registre oral de la llengua per causa de l'afany d'ultracorreccionisme que encara, avui, pateix el català. Sovint hom oblida que una llengua està formada per una sèrie de varietats - diatòpiques, diafàsiques i diastràtiques que no són només l'estàndard. Cal que aquestes formes

«anòmales» retrobin el lloc que els correspon per tal que el català esdevingui una llengua definitivament normalitzada.

NOTES

- 1.- PAUL RUSSELL-GEGBET: *Mediaeval catalan linguistic texts* pl. 57.
- 2.- Op. cit. pl. 59.
- 3.- Op. cit. pl. 61.
- 4.- Op. cit. pl. 65.
- 5.- Op. cit. pl. 80.
- 6.- Els números entre parèntesi que acompanyen cada exemple es refeixen a la plana (xifres àrabs) i al capítol (xifres romanes), respectivament del llibre *Tirant lo Blanc*, Ed. Ariel S.A., Barcelona 1979.
- 7.- BADIA: *Gram. hist. cat.* 1951 pl. 287
- 8.- BADIA: *Gram. hist. cat.* 1984 pl. 318

BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER-MOLL: *Diccionari català-valencià-balear*. Ed. Moll, Palma de Mallorca, 1980.
- BADIA MARGARIT, A M.: *Gramàtica històrica catalana*. Ed. Noguer, S.A. Barcelona, 1951.
- id., *Gramàtica històrica catalana*. Ed. 3/4 València, 1984 ⁽²⁾
- MARTORELL, Joanot: *Tirant lo Blanc*. Ed. Ariel, S.A. Barcelona, 1979.
- MOLL, F.B.: *Gramàtica històrica catalana*. Ed. Gredos, Madrid, 1952.
- RUSSELL-GEGBETT, P.: *Mediaeval Catalan Linguistic Texts*. The Dolphin book Co. Ltd. Oxford, 1965.
- VÄÄNÄNEN, Veiko: *Introducción al latín vulgar*. Ed. Gredos, Madrid, 1975.
- VENY, Joan: *Els parlars catalans* Ed. Moll, Palma de Mallorca, 1983.

